

Deviant xulq-atvorning psixologiyada o'rganilish tajribasi.

Muallif: Eshqulov Shavkat Rustam o'g'li Guliston davlat universiteti 2-kurs magistratura talabasi.

Kalit so'zi: Deviant, Gomeostatik, Gedonik, Pragmatik, Patogen, Endogen, Ekzogen, Psixoz, Epilepsiya, Shizofreniya, Oligofreniya, Obsessiyalar, Kompulsiyalar, Ipoxondriya, Xarakter aksentuatsiyasi.

Og'uvchi xulq (deviant, lot. deviatio – og'ish) kishining qilmishlari, faoliyat turi odatiy, umum e'tirof etilgan me'yorlardan farq qiladigan yoki u o'zi a'zosi bo'lgan jamiyat tomonidan qabul qilingan me'yorlarga mos kelmay, barqaror ravishda ularning ijtimoiy me'yorlaridan og'ishida namoyon bo'ladigan axloqqa aytiladi.

V. A. Petrovskiyning fikricha, bu o'ziga xos muvofiqlik postulati (isbotsiz qabul qilinadigan qoida)da ifodalanadi. Bu o'rinda har qanday ruhiy jarayonlar va xulqiy xatti-harakatlarning boshlang'ich moslashuv yo'nalishi haqida so'z yuritilmoqda. Muvofiqlik postulatlar uch turga ajratiladi: gomeostatik, gedonik (huzur-halovatga intilish insonga xos xislat deb hisoblovchi axloqiy ta'limot) va pragmatik.

Gomeostatik variantida muvofiqlik postulati muhit bilan o'zaro munosabatlardagi ziddiyatlarni bartaraf qilish, ruhiy zo'riqish darajasini pasaytirish, muvozanat o'rnatish shaklidagi talablar kabi namoyon bo'ladi.

Gedonik variantida kishining harakatlari birlamchi affekt: qoniqish va azob orqali aniqlanadi; axloqning namoyon bo'lishi esa qoniqishni maksimallashtirish va azobni kamaytirish sifatida izohlanadi.

Pragmatik variant maqbullashtirish tamoyilidan foydalanadi, bunda diqqat markaziga axloqning tor amaliy jihati: foyda, naf yoki muvaffaqiyat qo'yiladi.

Deviant axloqning asosiy turlariga jinoyatchilik, ichkilikbozlik, giyohvandlik, o'zini-o'zi o'ldirish, daydilik, fohishalik va ruhiyat buzilishini kiritish mumkin.

Og'uvchi axloq – axloq moslashuvini yo'qotishning turli shakllarda ifodalanuvchi salbiy-ruhiy ijtimoiy rivojlanishi va itimoiylashtirish jarayoni buzilishining natijasi hisoblanadi.

Moslashuv (lotincha adaptare – moslashtirmoq) atrofdagi shart-sharoitlarga moslashuv. Insonning moslashuvi ikki: biologik va ruhiy xususiyatga ega.

Biologik moslashuv organizmni muhitning barqaror va beqaror shart-sharoitlari: harorat, atmosfera bosimi, namlikka, yorug'lik va boshqa fizik sharoitlarga, shuningdek organizmdagi

o'zgarishlarga, kasallikka, biron-bir a'zoni yo'qotish yoki uning funksiyalarini cheklashga moslashuvini o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, kishida ba'zi biologik jarayonlar va holatlarni erkin ruhiy boshqarish qobiliyati paydo bo'ladi, bu esa uning moslashuv imkoniyatlarini kengaytiradi. Ruhiy moslashuv kishining shaxs sifatida mazkur jamiyatning talablari va shaxsiy ehtiyojlari, sabablari va manfaatlariga muvofiq ravishda hayot kechirishini o'z ichiga oladi. Ruhiy moslashuv keng ma'noda mazkur jamiyatning me'yorlari va qadiyatlarini o'zlashtirish yo'li bilan, shuningdek eng yaqin ijtimoiy muhitga – jamoatchilik guruhi, mehnat jamoasi, oilaga nisbatan amalga oshiriladi. Ruhiy moslashuvning asosiy ko'rinishlari kishining tevarak-atrofdagi odamlar bilan o'zaro munosabatlari va uning tashqi va ichki dunyosini tubdan o'zgartirish bilan bog'liq faoliyatidan iborat.

Unda axloqning moslashuvni yo'qotish (dezadaptatsiya)ni muammoli vaziyatni hal qilishga emas, balki uning chuqurlashuviga, qiyinchiliklarning kuchayishiga va undan kelib chiqadigan ko'ngilsiz vaziyatlarga olib keluvchi jarayon ko'rinishida belgilash mumkin. Moslashuvni yo'qotishning tabiati va xususiyatiga qarab ham alohida, ham umumiy uyg'unlikda tasavvur qilinishi mumkin bo'lgan patogen, ijtimoiy-ruhiy va ijtimoiy-dezadaptatsiyani ajratish mumkin. [13.19.49].

Patogen dezadaptatsiya endogen yoki ekzogen etiologik omillar ta'siri natijasida markaziy asab tizimining jiddiy funksional-organik shikastlanishiga sabab bo'ladigan ruhiy rivojlanishdan chetga chiqishlar va nuqsonlar, shuningdek ruhiy-asab kasalliklarini keltirib chiqaradi.

Endogen patogenezi genetik (irsiy) jihatdan shakllangan ichki mexanizmlarga bog'liq bo'lgan buzilishlardir.

Ekzogen tashqi moddiy muhit ta'siridan yuzaga keladigan buzilishlar.

Ruhiy buzilishlarning namoyon bo'lish darajasi va chuqurligiga ko'ra patogen dezadaptatsiya: epilepsiya (tutqanoq), shizofreniya, oligofreniya va hokazo ko'rinishdagi barqaror yoki surunkali shakllarga ega bo'lishi mumkin.

Psixoz – shaxsning harakatlari buzilishida namoyon bo'luvchi, uning dunyoqarashi, motivatsiyasi va xulqini o'zgartiruvchi o'tkir og'riqli (irratsional) ruhiy buzilish. Shaxsning ijtimoiy moslashuvga layoqatsizligi, uning muomalaga layoqati izdan chiqqanligi, og'riqni sezish hissi yo'qligi, voqelik bilan muloqotni yo'qotganli bilan tavsiflanadi.

Epilepsiya (tutqanoq) ongning talvasasi, ta'sirchan, vegetativ va boshqa tutqanoqlari, qisqa muddatli yoki davomli xurujlarida ifodalanadigan ruhiy-asab faoliyatining paroksizmal buzilishi.

Shizofreniya parchalanish, moslashmaslik, fikrlar, muomala va hayajonning bo'linishi, ruhiy funksiyalarning bo'lak-bo'lak bo'lib ketishi, voqelikdan chetlashuvi, fantaziyalar paydo bo'lishi va tizimsiz bosinqirash hamda shunga bog'liq ichki dunyoga g'arq bo'lish bilan kuzatiladigan kasallik.

Oligofreniya tug'ma yoki kichik yoshida irsiy, travmatik yoki zararli ta'sirlar natijasida orttirilgan aqli zaiflik.

Patogen dezadaptatsiyaning eng yengil shakli shaxsning munosabatlari tizimida uning uchun nomaqbul bo'lgan o'zaro munosabatlar natijasida yuzaga keladigan ziddiyat yoki ruhiy shikastlanish va nevrozlar ko'rinishidagi ruhiy-genetik dezadaptatsiya hisoblanadi.

Nevrozlar turli tizimlar va organlarda funksiyaning boshqa (ko'pincha ikkilamchi) o'zgarishlari bilan bir qatorda ruhiy-asab faoliyatining ong va ruhiyat doirasini son jihatdan izdan chiqaruvchi funksional buzilishdir.

Shaxs xulqining me'yordan chiqishi – shaxsning beqaror xarakteri, o'zi to'g'risidagi noto'g'ri tasavvur va atrofdagilar bilan munosabatlarning qiyinlashuvi oqibatida yuzaga keladigan buzilishlar.

Ularga: havotirli buzilishlar, fobiyalar, yopishqoq obsessiv (yopishqoq holatlarning turlari bo'lib, harakat va kechinmalarda namoyon bo'ladi) – kompulsiv, konversion va shikastlanishdan so'nggi (posttravmatik) stressli buzilishlar va *ipoxondriya* (vahimaga tushish natijasida asabiy umidsizlik holati) kiradi.

Havotirli buzilishlar doimiy zo'riqish, notinchlik, qo'rquvni his qilish.

Fobiyalar shiddatiga ko'ra kuchli tashvishlar, bo'rttirib yuborilgan asossiz qo'rquvlar.

Obsessiyalar miyaga o'tirib qolgan va kishining irodasiga qarshi yuzaga keladigan fikrlar, shubhalar, qiziqishlar, qo'rquvlar.

Kompulsiyalar istak va irodaga zid ravishda yuzga keladiga, begona bo'lib anglanadigan va qaysarlikda ifodalanishi bilan farq qiladigan ta'sirlar, harakatlar.

Konversion buzilish hech qanday fiziologik sababsiz biron-bir organ yoki tana qismi sezuvchanligini yo'qolishi.

Shikastlanishdan keyingi stress insonning qachondir boshidan o'tkazgan iztirob yoki jarohatlovchi voqeani doimo yangidan boshidan kechirishga majbur qiluvchi buzilish.

Ipoxondriya o'z sog'lig'iga haddan ziyod e'tibor berish va u bilan bog'liq muammolarni o'ta darajada bo'rttirish.

Ruhiy sotsial dezadaptatsiya shaxs rivojlanishining jinsiy, yoshga oid va o'ziga xos ruhiy xususiyatlari bilan bog'liq. Axloqning bu holatda namoyon bo'ladigan nostandartligi subyektda axloq sabablarini tanlashning jiddiy chegaralanishiga olib keluvchi rivojlanishdan orqada qolish, shaxsiy qoloqlik, past refleksivlik va hokazolar sababli subyektda mavjud ijtimoiy va huquqiy me'yorlar interiorizatsiyasining yetishmovchiligi tufayli sodir bo'ladi.

Bu holda, organizm ehtiyojlari kishi tomonidan ixtiyoriy boshqaruvni yo'qotadi, shaxsda ularni ongli maqsadda ifodalash imkoniyati mavjud bo'lmaydi. Shuning uchun, shaxsning ehtiyojlarini boshqarib bo'lmaydigan bo'lib qoladi va qiziqishlar xarakterini egallaydi. Agar bu holda individ birdaniga bir nechta maylni his etsa, ulardan eng kuchlisi g'olib bo'ladi.

O'z tabiati va xarakteriga ko'ra ruhiy-ijtimoiy dezadaptatsiyaning turli shakllari *barqaror* va *muvaqqat beqaror* shakllarga bo'linadi. Xarakterning psixopatiyasi yoki aksentuatsiyasi ko'rinishidagi barqaror shakllar genetik, ona qornidagi yoki shikastlovchi jarohatlar (ensefalit, boshning shikastlanishi), shuningdek noto'g'ri tarbiya berish natijasida vujudga keladi. Shaxsiyatning buzilishi bu holda mayllar, istaklarning giperbolizatsiyasida, shuningdek shaxsning o'z oldiga imkoniyatlariga mutanosib bo'lgan maqsadlarni qo'yishi va ularga erishishiga to'sqinlik qiluvchi xarakter chizgilarida ifodalanadi. Shunday qilib, birinchi navbatda his-hayajonli, irodali, kommunikativ yoki qo'zg'atuvchi muhit buziladi, bu esa shaxsning atrof – muhitga moslashuviga xalaqit beradi.

Psixopatiya ruhiyatning me'yordan chetga chiqishi bo'lib, unda shaxsning mutanosib ravishda rivojlanish, subyektiv hissiy tajriba va muvozanatdagi his-hayajonli xulqini namoyon qilish layoqati kamayadi.

Xarakter aksentuatsiyasi me'yorning eng keskin variant bo'lib, unda xarakterning alohida hislatlari ustunlik qiladi. [14.25.123]

Ruhiy – ijtimoiy dezadaptatsiyaning muvaqqat beqaror shakllariga, avvalambor, o'smirlik yoshidagi rivojlanishning tanglik davrlari va tangligining ruhiy – fiziologik xususiyatlarini kiritish mumkin. Ruhiy – ijtimoiy dezadaptatsiyaning muvaqqat shakllari, shuningdek maktabdagi, uydagi, tengdoshlar bilan yuz bergan ziddiyatli vaziyatlar, ilk muhabbat tashvishlari va hokazolar oqibatida vujudga kelishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Б.Л.Шнайдер. «Девииантное повидение детей и подростков». Москва. 2005.
2. Е.В.Хагуров. «Введение в современную девиантологию». Москва. 2001.
3. I.M.Xakimova. “Deviant xulq – atvor psixologiyasi”. Toshkent.: -2014.
4. G.K.Tulaganova. “O’smirlik davrida psixopat buzilishlarni tadqiq qilish” Toshkent.: - 2011.